

uçun ~ için ~ için v. b.

ÇEKİM EDATLARININ YAPISI ÜZERİNE

ZEYNEP KORKMAZ

Türkçede, isimlerden sonra gelerek, ait olduğu isim ile cümle içindeki başka kelimeler arasında türlü ilgiler kuran, cümle yapısı bakımından da, yanına eklendiği isimler ile birer gurup teşkil ederek sıfat ve zarf vazifesi gören edatlar, yapıları bakımından ilgi çekici özellikler göstermektedir. Biz bu yazımızda Türkçede kullanılan edatlardan ancak bir tanesinin yapısı mes'elesini ele alacağız. O da, üzerindeki birçok denemelere rağmen yapısı henüz çözülememiş olan *uçun/üçün* (b.v.) edatıdır. 1955 yılında sayın hocam Prof. A. von Gabain'in Hamburg Üniversitesinde verdiği takrirleri dinlerken, Eski Türkçedeki *üçün* edatının yapısı için mukabil bir teklifte bulunmuştum. Kendileri o zaman izahının metinler ile tanıklanmasını istemişlerdi.

İşte böyle bir hâtıraya dayanan bu küçük yazıyı, bana verilmiş bir vazife sayarak, sayın profesörün 60.ncı doğum yılı münasebetiyle kendilerine ithaf ediyorum. ¹

Bir sebep gösterme edatı olarak kullanılan bu kelime, küçük ses değişimleri ile Türkçenin tarihî ve yaşayan her lehçesinde kullanılmıştır: Kökt., Uyg., Kum., Çağ., Tar., Kaz., Özb., Trkm. *üçün* (*Alt. Gr.* § 301; *Kumanisches Wörterbuch*, 269; *Fundamenta*, s. 63, § 3217; *Pdc.* 51; *Lügat-ı Çagatay ve Türkî* 28; Radloff, *Wb.* I, 1874; *Özb. Gr.* § 146); Karh. *üçün*, *uçun* (*KB.* 36-197; *Div. Diz.* 682); Eski Anadolu Trkç. *içün* (*TTS.* I, 365; *SN.* § 79) v.b.; Osm., Krm. *için*, Trkm. *uçin*, Şor, Sag. *üçün* *Alt.*, Tel. *uçun*, Şor, Leb. *ucun*, Yak. *isin* (*Pekarsky* 967); Çuv. *žən*, *žan* (*Konj.* II, 275).

W. Bang (*St.* III, 1273) ve T. Banguoğlu (*SN.* § 79) bu edatın yapısını *uç* 'uç, nihayet' kelimesi ile ilgili görmüşlerdir. Prof. A. von Gabain, *Die Verbformen auf -n im Uigurischen* adlı makalesinde (*Annali del Istituto Superiore Orientale di Napoli, Nuova Serie, Volu-*

¹ Bu yazının Almanca özeti Prof. A. Van Gabain Armağanı olarak yayımlanan *Ural - Altaische Jahrbücher*, XXXIII (Wiesbaden, 1961) s. 98-100 de çıkmıştır.

me I, Roma 1940, s. 301, § 7. Ayrıca bk. *Fundamenta* yuk. göst. y. ve *Alt. Gr.* § 301), aynı noktadan hareket ederek “*üçün* edatı, Eski - Türkçede ismin belirsiz (cas. indef.), zamirlerin ve iyelik ekli kelimelerin yükleme hâlini istemektedir. -*ğu*, -*muş*, -*r* v. b. isim-fiillerden sonra gelebilmektedir. Bundan dolayı *üçün* içinde gizli bir transitiv fiil bulunmak lâzım gelir. Yoksa, *üçün*'ün *uç* ‘uç, nihayet’ ve +^o*n* vasıta hâli eki birleşmesinden meydana geldiği tarzındaki bir etimoloji, edatın ait olduğu kelimeye yükleme hâli istemesini izah edememektedir” düşüncesini ileri sürer; ve bahis konusu edatı **uç+i-n* (<**uç+i-* ‘bir hedefe bir sona eriş-’) şeklinde -*n* ile yapılmış bir zarf-fiil olarak kabul eder. Bizce, Eski Trkç. *üçün* edatı, sayın Profesörün teklif ettiği gibi yine bir *uç* isminden yapılmıştır. Ancak, edatın yanına getirildiği isimler ile olan ilgisi ve kelimenin başka bir anlamdaki kullanılışı etraflıca gözden geçirilecek olursa, büsbütün farklı bir durumun mevcut olduğu tesbit edilebiliyor:

üçün v.b. edatlar bugün Türk dilinde umumiyetle isimlerde yalnız, zamirlerde ilgi hâli isterler. İsimlere ve isim- fiiller yanına iyelik eklerinden sonra da gelebilirler. Örneğin: Osm. *ev için*, *senin için*, *evim için*, *gördüğü için* gibi. Prof. Gabain'in “*üçün* zamirlerde ve iyelik ekli kelimelerde yükleme hâli ister” tarzındaki görüşüne gelince: Sayın Profesörün, kendisinin bu görüşüne uyararak *Alttürkische Grammatik*'te örnek olarak verdiği (§ 301) *anı için* v. b. zamirli şekiller ilgi hali yerini tutan (ve Türkçenin sentaksı ile ilgili) özel bir kullanılış olmalıdır. Çünkü aynı durumu isimlerde yalnız, zamirlerde ilgi hâli isteyen başka edatlarda da tesbit etmekteyiz: *anı teg*, *munı teg*, *bizni teg* (*Alt. Gr.* § 189, 190), *munılayu* ‘böyle’ (*Hts.* VII, 1844) v.b. Diğer taraftan *tutuk yablağın için* ‘Tutuk'un kötülüğünden dolayı’ (R 05), *bilmedükin için*, *yañıldukın için* (EI E 19), *erdemın için* ‘fazileti sebebiyle’ (KS 12) cümlelerindeki *üçün* edatının bağlantı kurduğu kelimelerdeki +*ın*/*in* ekleri de yükleme hâli ekleri olmayıp, iyelik ekleri üzerine gelmiş zamir n'leridir (+*i+n*). Çünkü tarihî metinlerde ekler gibi, vazîfeleri bakımından ek hükmünde olan son çekim edatları da, 3. şah iyelik eki almış kelimeler yanına getirilirken, araya bir zamir n'si girebilmektedir: Kökt. *inisi içisinteg kılınmaduk erinç* (IE 15, *Alt. Gr.* § 384); *Tabğaç budun tebligın kürlüg için*, *armakçısın için* ‘Çin milleti hilekârlığı ve aldatıcılığı yüzünden’ (IE 6; krş. Çagatay, S., *Uygurcada ve Eski Osmanlıcada Instrumental +n*, s. 102, § 6: Burada vasıta hali diye verilen örneklerdeki +*n* de zamir

n'sidir); *yirin tapa* 'memleketine doğru' (R S6); Uyg. *ilin içre* 'memleketi içinde' (M III, 19-5); *köñülin içre* 'gönlü içinde' (M III, 22-6); *yarukın teg* 'parlaklığı gibi' (M II, 8-13) v. b. Eski Anadolu Türkçesinde: *Tañrı buyruğınlayın* 'Tanrının emrettiği gibi' (TTS. I, 511, < *buyruğ+ı+n+layın*); *Nekir ü Münkir gördüğünleyin* 'Nekir ve Münkiri görünce' (göst. e. II, 681); *ol deve didüklerinleyin çıka geldi* (göst. e IV, 566) v.b. Bu duruma göre, *üçün* edatı içinde artık gizli bir transitiv fiil aramağa lüzum kalmamaktadır.

uçun/üçün v.b. kelimelerin Türk dilinin bütün alanlarında sebep gösteren bir edat olduğu dikkate alınrsa, bu edat içinde önce, sayın Prof. Gabain'in teklif ettiği gibi 'uç, nihayet' anlamlarını değil, doğrudan doğruya 'sebepl' anlamını veren bir *uç* kelimesinin varlığını kabul etmek gerekir. Gerçi Eski ve Orta - Türkçenin eldeki metinlerinde bahis konusu anlamda bir *uç* kelimesi bulamamaktayız. Fakat gerek kelime hazinesi ve gerek bâzı şekiller bakımından Eski - Türkçe ile yakınlık gösteren Eski Anadolu Türkçesinin ve daha sonraki yüzyılların türlü metinlerinde *uç* kelimesinin 'sebepl' anlamı ile kullanılışı bilhassa dikkati çekmektedir: *velî iş eylemedi tahta lâyıık*

özün sevmedi ol uçtan halâyık

'o tahtının gerektirdiği şekilde çalışmadı; halk da bu sebeple kendisini sevmedi' (TTS. I. Şeh. Ş. 16 zzy.). Kelimenin bu anlamına, kendisi de bir isim olduğu için, isim ve zamirler ile yaptığı tamlama hâlindeki kullanılışlarda çok rastlanmaktadır: *bir düş ucundan karındaşların zindana bıraktılar* (TTS. I, 709); *koyun ucundan bayudu* 'koyun ticareti sebebiyle zengin oldu' (TTS. IV, 694, Fütuh. s. 214, 14. zzy.); *benî âdem zâlimligi ve câhिलigi ucundan bir yük götürdü, iki cihân halkı ol yükten kaçtı* (TTS. IV, İrşad, 36, 15 zzy.). Hattâ kelime zamirler sonuna geldiğinde, 1., 2., 3. şah. teklik ve çokluk iyelik eklerinden sonra +*dan* ayrılma hali eki de almış *ucundan* 'sebebiyle', *ucuñdan* 'senin yüzünden, senin sebebinle', *ucumuzdan* 'bizim, sebebimizle, bizim için' şekillerinde *uçun*, *üçün*, *için* v.b. -e muadil birer edat vazifesi görmektedir: *bunuñ ucundan katı incindiler* 'bunun için pek incindiler' (TTS. I, 709, DK. *bizim ucumuzdan koñşu zahmet göre* 'bizim için, bizim yüzümüzden komşu zahmet görecek' (TTS. IV, 771. Başka örnekler için bk. yerine) v.b.

Şimdi bu kelimeyi *üçün* edatının oluşması bakımından ele alırsak, metinlerdeki realitelere dayanarak vereceğimiz hüküm şu olacaktır: *uç* kelimesi bir isim olduğundan, kendinden önceki her hangi bir isim

ile olan münasebeti ancak isim tamlaması yoluyla kurulabilecektir. Türkçede bir ismin başka bir isme aidiyeti 1. ve 2. türlü tamlamalar (tâyinli tamlama, tâyinsiz tamlama) ile ifâde edilir. Fakat bir ismin başka bir isme münâsebeti umûmiyetle 2. tip tamlama ile ifâde edilmektedir. *üçün* edatının kendisinden önceki isim ile olan münasebeti de böyledir. Şu halde, bu edat içinde, *uç* isminden başka bir de, bu ismi kendisinden önceki isme aidiyet bağı ile bağlayan bir 3. şahıs iyelik eki bulunmak gerekir. *üçün* edatı içindeki bahis konusu ismi, kendinden önceki isim ile cümle içindeki başka kelimeler arasında bir edat münasebeti kuracak şekilde bağlayan ek de, iyelik ekinden sonra gelen vâsıta hâli eki +^o*n*'dir.

Başka yönden, *uçun/üçün* v. b. edatların gerek tarihî metinlerdeki gerek lehçelerdeki kullanılışında, isimlerde ve isim hükümünde olan kelimelerde yalın, zamirlerde ilgi hâli (Eski Türkçedeki istisnaî kullanılışlar dışında) istemesi, iyelik eklerinden sonra gelebilmesi, 2. tip isim tamlamasının gerektirdiği bütün şartlara uygun olduğu gibi, isme muzaf edatların (*masa üstüne, dağlar arasına* v.b.) kullanılış şartlarına da uygundur. Yukarıda verdiğimiz örneklere ek olarak, başka alanlara giren tarihî metinlerden aldığımız aşağıdaki bir-kaç örnek de bu durumu açık olarak göstermektedir: Kökt., Uyg. *Türk budun üçün tün udımadım* 'Türk budunu sebebiyle=Türk budunu için gece uyumadım' (E 27); *körgü üçün* 'görmek sebebiyle=görmek için' (TT III, 96); *erdemin üçün* 'fazileti sebebiyle' (KS 12); *teñri yarlıkadukın üçün* 'Tanrının himaye etmesi sebebiyle' (S 9); *atayım üçün korkarmen* 'yavrum sebebiyle=yavrum için korkuyorum' (Suv. 634-4); Kitabü'l-İdrak'te *Sençer başı üçün. Sençer közi üçün bardağıdur* 'Sencerin başı için, Sencerin gözü için gidecektir. Bir yemin şeklidir' (s. 177, § 101). Codex Cumanicus'ta: *adam yazuhı üçün* 'Âdem'in günahı sebebiyle', *korkutmağ üçün, kitaplar üçün* (Komanisches Wörterbuch, 269) v.b.

Ayrıca, Eski Anadolu metinlerinde *üçün* v.b. edatlara muadil birer şekil olarak rastladığımız *uciyle* 'sebebiyle, için' ve Arapça *sebeb* kelimesinden yapılmış daha yeni bir şekil olan *sebebiyle* örnekleri de, bu durumu yapı yönünden açıklayacak niteliktedir: *bu ovlum sebebiyle ümmetimden iki tâife barışsa gerek ve bunuñ uciyle iki cemâ'at görüşse gerek* (TTS. IV, 771). İhtimal ki, bu alanda kullanılan *üçün, için* v.b. kelimelerin müstakil birer edat hâlinde ve daha çok 'biri için, bir şey için,

biri lehinde' anlamı ile yerleşmiş olması, sebep münasebetini açık olarak ifade için, bu gibi muadil şekillerin kullanılmasına yol açmıştır.

İşte *uç* kelimesinin, Türkçenin Eski Anadolu Türkçesi devresinde devam edegelen bu açık anlamı, *üçün* v.b. edatların yukarıda gösterdiğimiz kullanılış şekilleri, bundan başka bütün lehçe ve metinlerdeki kullanılış şartları dikkate alınır, farazî bir *uçı-* fiiline gitmeksizin, bu edatın *uç* 'sebep' + *ı* iyelik eki + *n* vâsita hâli eki (> *uçın*) kaynaşmasından meydana gelmiş bir şekil olduğunu kabul etmek gerekir, sanırız. Ancak, bu şekil sonradan bünyesinde ayrı ayrı yapı unsurlarının bulunduğunu unutturacak bir kaynaşma ve kalıplaşmaya uğrayarak, özgür bir edat hâline gelmiştir. *üçün*, *üçin*, *için* v.b. ise, ç'nin inceltme etkisi, dil ve dudak benzeşmeleri dolayısıyla kendini gösteren daha yeni şekillerdir.